

Перший завідувач кафедри біології Вінницького медичного інституту О. О. Савостьянов: ботанічні екскурсії і не тільки...

На сучасному етапі розвитку Української держави важливим завданням є повернення в науковий обіг творчої спадщини вчених, імена яких упродовж багатьох десятиріч замовчувалися. З їх числа необхідно відзначити першого завідувача кафедри біології Вінницького медичного інституту професора Олександра Олександровича Савостьянова, який упродовж 20-40-х років ХХ ст. зробив вагомий внесок у розвиток наукових досліджень у галузі біології, систематики рослин, сільського господарства та природознавства.

Народився О. О. Савостьянов 13 жовтня 1871 р. в Одесі в сім'ї багатого поміщика [8]. Його дружина – Алла Степанівна Гоф (1881–1974) – походила зі знатного німецького роду, рідна сестра відомого лікаря-хірурга Євгена Степановича Гофа. У Вінниці в районі Старого міста Гофи мали розкішну дачу. О. О. Савостьянов з дружиною виховували трьох синів – Ігоря, Євгенія та Всеволода [5, арк. 30-31].

Упродовж 1910-1917 рр. О. О. Савостьянов був повітовим предводителем Гайсинського дворянства, з 1917 р. – голова Гайсинської повітової земської управи. При Тимчасовому уряді брав активну участь в роботі губернського та повітового комісаріатів, виконавчому губернському комітеті порятунку Лютневої буржуазної революції. З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського та створення ним Української держави Олександр Олександрович працює уповноваженим в різних державних органах, зокрема, старостою Гайсинського повіту [4]. 26 квітня 1916 р. О. О. Савостьянову було присвоєне звання почесного громадянина м. Гайсина за клопотанням Гайсинського міського громадського управління. Під час роботи на посаді голови повітового земства він чимало зробив для вирішення комунальних та побутових проблем м. Гайсина: сприяв відкриттю лікарні для поранених, підтримував нужденних, організовував будівництво та ремонт міських споруд. Про його роботу на займаній посаді свідчить переписка

з губернатором Подільської губернії графом О. М. Ігнат'євим. Пізніше О. О. Савостьянов очолював Подільський губернський продовольчий комітет.

Високим досягненням О. О. Савостьянова сприяла його освіта. У 1895 р. він закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету, 1898 р. – Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісів, отримавши звання вченого агронома першого розряду. За відмінні успіхи у навчанні був залишений на кафедрі Ново-Олександрійського інституту, в якому працював у 1898 – 1902 рр. Молодий вчений досконало володів французькою мовою і добре розмовляв німецькою. Упродовж 1899-1900 рр. перебував у закордонному відрядженні у вищих сільськогосподарських навчальних закладах Німеччини, зокрема, Берліна та Мюнхена. Після цього вдосконалював свої знання у науково-дослідних інститутах Голландії, опановував практику господарювання у всесвітньо відомих лабораторіях Італії, Австрії та інших європейських країн [5, арк. 30-31].

Зі студентських років активно займався науковою діяльністю. З 1895 р. О. О. Савостьянов – дійсний член Київського товариства природознавців. Під час навчання в університеті молодим вченим була опублікована перша наукова розвідка «Очерк растительности Гайсинского уезда Подольской губернии преимущественно вблизи ст. Кублич Ю-З железной дороги». Ця робота була виконана за рекомендацією і під керівництвом проф. І. О. Шмальгаузена. Гайсинський повіт був мало дослідженим у флористичному відношенні, що і зумовило вибір теми роботи.

Науковий доробок вченого досить великий. До 1917 р. він постійно друкувався в журналах «Земля и земледельцы в Юго-Западном крае», «Сельское хозяйство», «Хозяйство», «Почвоведение». В різні роки виходять його праці: «Корреспонденция села Степановки Гайсинского уезда» (1893), «О мерах борьбы с рожой свиней» (1896), «Крестьянские сенокосы на землях

удельного ведомства в Балтском уезде» (1898), «Очерк хозяйственного быта двух поселков Гайсинского уезда Подольской губернии» (1898), «Почвоведение на Всемирной выставке в Париже» (1900), «О латеритных почвах Мадагаскара» (1901), «По поводу новой системы земледелия Овсинского» (1901), «Отчет по испытанию орудий механической обработки почв», «Рабочий вопрос в Гайсинском уезде Подольской губернии» (1902), «Механическая обработка свеклы и орудия, в ней применяемые» (1903), «О самовозгарании» (1903), «По западноевропейским хозяйствам» (1903), «От чего немецкое земледелие выше нашего», «О влиянии культуры сахарной свеклы на процессы сельского хозяйства в Германии», «Можем ли мы достигнуть немецких урожаев», «Аграрно-экономический очерк Юго-Западного края», «Сравнительное испытание сортов озимой пшеницы в Гайсинском уезде» (1907), «К вопросу о поднятии урожаев кукурузы» (1909) та багато інших праць.

Завжди цікавими та пізнавальними для учасників науково-практичних конференцій були його доповіді про вирощування кукурудзи, цукрового буряка, дослідження сортів пшениці в різних сільськогосподарських товариствах Подільської та Київської губерній [4]. Стаття О. О. Савостьянова «О латеритах острова Мадагаскара» неодноразово цитувалася академіком К. Д. Глінкою в усіх виданнях його книги «Почвоведение» [8].

Після 1917 р. наукова активність вченого дещо спадає. В 1920-х роках в його діяльності переважає науково-практична та викладацька робота. З його ініціативи в 1921 р. було організовано роботу Вінницького фармацевтичного технікуму, де О. О. Савостьянов працював лектором ботаніки, обирався членом вченої ради технікуму. Науковець викладав систематику рослин для студентів другого курсу технікуму з використанням наочних посібників та гербарію. Після закінчення навчального року зі студентами проводилися навчальні екскурсії, під час яких в польових умовах визначалася видова приналежність рослин, їх екологічні особливості. Значна увага приділялася цінним в господарському відношенні рослинам, а також

лікарським та отруйним. Під час навчальних екскурсій О. О. Савостьянов заклав перші експериментальні ділянки для детального вивчення рослинності в околицях Вінниці (між с. Сабарів і Вінницею) та зробив їх детальний опис. За його ініціативи в технікумі була створена група студентів, які поглиблено вивчали ботаніку та систематику рослин. Для лабораторних робіт в технікумі було п'ять мікроскопів та дві лупи. Не вистачало навчальних таблиць, окремого ботанічного кабінету та діапозитивів. О. О. Савостьянов констатує, що у 1922 р. близько 90% студентів успішно склали залік з систематики рослин. На урочистостях, присвячених п'ятиріччю створення технікуму, Олександр Олександрович виступив з промовою до випускників технікуму, в якій наголосив на необхідності систематичного підвищення професійного рівня шляхом самоосвіти [6, арк. 70-71].

Упродовж 1920-1921 рр. в Одеській губернії, за завданням Одеської губернської сільськогосподарської секції, науковцем було організовано експериментальне вирощування лікарської рицини на площі 130 гектарів [12]. Досвід вирощування цієї культури в умовах степу вчений узагальнив у праці «Краткое наставление к возделыванию клещевины или рицичника в Одесской губернии» (1921).

У 1922 р. О. О. Савостьянова призначено завідувачем ботанічної секції Вінницької філії вченого сільськогосподарського комітету Наркомзему України. Працюючи на цій посаді, він сприяв відкриттю у Вінниці гербарію подільської флори. Пізніше працював заступником завідувача агровідділу Вінницького відділу Цукротресту. Наприкінці 1920-х років брав участь у створенні ґрунтознавчого музею Поділля. Потяг до досліджень, наукові інтереси О. О. Савостьянова реалізовувалися виконанням замовлень Подільського губернського виконкому. Для цього відомства ним були підготовлені такі матеріали: «Очерк растительности Подольской губернии», «Культура бобовых и в особенности гороха в Подольской губернии и ее значение», «Основи свекловичных севооборотов для Подольской губернии», «Лекарственные

растения в Одесской губернии», «Материалы по флоре Гайсинского уезда Подольской губернии», «Несколько наблюдений над валерианой» та інші, які так і не були опубліковані [5, арк. 30-31]. Зважаючи на посушливі погодні умови початку 20-х років ХХ ст. актуальною виявилася наукова розвідка вченого «Поздние культуры в связи с засухой», яка була опублікована в часописі «Хозяйство Подолии» у 1922 р.

З 1924 р. О. О. Савостьянов – науковий консультант Кабінету виучування Поділля. В цей час він виступає з публічними лекціями, в яких висвітлює особливості природних умов Східного Поділля. Значний інтерес у громадськості викликали його лекції «Флора Поділля» та «Ґрунти Поділля». У 1925 році Кабінетом виучування Поділля в рамках «Енциклопедії Поділлязнавства» була видана монографія професора Савостьянова «Дика рослинність Поділля», в якій на основі власних спостережень автор охарактеризував основні типи рослинності Поділля, представив детальні флористичні списки східної частини регіону.

У 1927 р. Кабінетом виучування Поділля був виданий плакат «Опис Вінницької округи», для якого О. О. Савостьянов підготував чотири розділи: «Положення й поверхня», «Геологія та корисні копалини», «Ґрунти» та «Дика рослинність». Представник Українського краєзнавчого комітету К. В. Дубняк вважав це видання проявом «справжнього краєзнавства». Статті краєзнавчого змісту були опубліковані О. О. Савостьяновим у першій частині збірника «Вінниця, її околиці та Вінницька округа: провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця» (1927).

Важливе місце в науковій спадщині вченого займали питання агротехніки цукрового буряка. У 1928 р. виходить праця О. О. Савостьянова «Севообороты свекловичных хазяйств», в якій розглянуто питання сівозмін цукрового буряка в місцевостях з різним ступенем зволоження. З метою підвищення врожайності автор пропонує свою систему чергування цукрового буряка в часі і просторі з іншими сільськогосподарськими культурами (зерновими, бобовими, кормовими) [14]. Питанням агротехніки цукрового

буряка присвячено ряд статей вченого в періодичній пресі, зокрема, у газеті «Червоний кордон» (1930) була опублікована його стаття «Шарівка та проривка буряка». У 1934 р. О. О. Савостьянов редагував працю І. С. Фішкіса та Б. І. Сойбельмана «Анабазин-сульфат в боротьбі з тлєю на свекле», до якої також написав вступну статтю.

У 1929 р. Олександр Олександрович підготував до друку ґрунтовну монографію «Сірі лісові суглинки Поділля», в якій на основі власного багаторічного досвіду дав характеристику сірих лісових ґрунтів Поділля з погляду використання їх в сільському господарстві. За браком коштів ця праця так і залишилася в рукописному вигляді.

Кабінет виучування Поділля велику увагу приділяв складанню бібліографічних покажчиків про рідний край. У 1929 р. О. О. Савостьянов підготував до друку бібліографічний покажчик «Бібліографія флори Поділля», що містив велику кількість літературних джерел про рослинність краю. В зв'язку з ліквідацією Кабінету виучування Поділля, на жаль, не був надрукований [9]. В рамках «Енциклопедії Поділлязнавства» О. О. Савостьянов у співавторстві з М. М. Афанасьєвим підготував до друку монографію «Ліси Вінницької округи» з численними фотографіями подільських лісів.

У 1931 р. О. О. Савостьянов разом з М. П. Білозіром підготував статтю «Нарис рослинності Вінницької округи», яку планувалося надрукувати в другій частині збірника «Ґрунти Вінниччини». Але ця цінна в науковому відношенні розвідка залишилася в рукописному вигляді.

У 1933 р. виходить інша праця О. О. Савостьянова «Ботанічні екскурсії в околицях Вінниці», в якій автор на основі власних багаторічних досліджень детально описує лісову, водно-болотну, лучно-степову, скельну та інші типи рослинності міста та його околиць. Вивчаючи лісову рослинність північних околиць Вінниці автор помічає її схожість з рослинністю Полісся. О. О. Савостьянов вперше знайшов на Поділлі та описав товстянку звичайну – рідкісну комахоїдну рослину, що зустрічається

переважно на півночі України. Багато уваги приділено в цій праці рідкісним та зникаючим видам рослин. Окремий розділ присвячено використанню рослинних ресурсів для господарських потреб [15].

Після утворення у 1934 р. Вінницького медичного інституту науковець був призначений першим завідувачем кафедри біології. Кафедра була організована в 1934 році на базі кафедр фармацевтичного інституту і тому була достатньо забезпечена наочними посібниками, колекціями, препаратами, таблицями, реактивами та іншим лабораторним приладдям. На базі ботанічного кабінету кафедри опрацьовувались матеріали, зібрані під час польових досліджень в околицях Вінниці.

Упродовж 1934-1938 рр. проф. О. О. Савостьянов та асистент кафедри Б. Є. Балковський вивчали листяні мохи Поділля. За цей час ними було зібрано та визначено понад 200 видів мохів Південного Поділля. Опрацювання зібраного матеріалу проводилося в біологічному кабінеті Вінницького медичного інституту, частково в бріологічній лабораторії Інституту ботаніки АН УРСР. Допомогу в зборі мохів надав студент Вінницького медичного інституту В. Ф. Матат. Вченими були досліджені видовий склад флори мохів, їх екологічні, біоценотичні та географічні особливості. Серед зібраних видів дванадцять раніше були не відомі для України, один – для СРСР. Всі матеріали цих багаторічних досліджень зберігалися в ботанічному кабінеті Вінницького медичного інституту. За результатами дослідження у 1938-1939 рр. в журналі Інституту ботаніки АН УРСР була опублікована стаття згаданих вище авторів під назвою «Матеріали до бріофлори Вінницької та Кам'янець-Подільської областей». Наприкінці 1930-х років Олександр Олександрович брав участь у підготовці першого та другого томів багатотомного видання АН України «Флора УРСР», у якому вчений вперше визначив і описав десятки видів рослин Поділля.

Працюючи в медичних навчальних закладах Вінниці – фармацевтичному технікумі, фармацевтичному інституті, виробничому

медичному і в останні роки у Вінницькому медичному інституті, О. О. Савостьянов, як і багато інших викладачів зі складу «старої інтелігенції», зазнавав постійних утисків з боку влади. Наприкінці 1934 р. секретар комітету комсомолу інституту направив доповідну записку «Про загальний стан Вінницького медінституту та роботу комсомольської організації», в якій зазначалося, що в інституті частина професорсько-викладацького складу (Л. К. Морейніс, О. О. Савостьянов, О. М. Кожухівський) складається з соціально-чужих елементів і шкідників у медичній галузі. Найбільший злочин автор вбачав в тому, що в спеціальних дисциплінах, які викладають ці професори, «відсутня марксистсько-ленінська методологія, а деякі не знають елементарних основ марксизму-ленінізму і пропагують шкідливу, а інколи прямо фашистську та ідеалістичну теорію» [4]. Заарештований у 1932 р. професор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В. О. Геринович на допиті стверджував, що О. О. Савостьянов є керівником Вінницької філії УВО (Української військової організації), яка мала на меті повалення Радянської влади.

Напади на Савостьянова та інших викладачів особливо посилювалися в зв'язку з об'єднанням в 1934 р. фармацевтичного інституту з виробничим медичним інститутом і утворенням Вінницького медичного інституту. Йшла конкуренція за завідування кафедрами, місце викладача на кафедрах. Листи-доноси адресувалися до Вінницького обкому КП(б)У, Вінницького обкому ЛКСМУ, до Києва, Москви. Багато викладачів пізніше зазнали жорстоких репресій і були розстріляні в зв'язку з соціальним походженням. Характерна в цьому відношенні стаття «Чужаки в Інституті», надрукована в червні 1935 р. в газеті «Комсомолец України»[3]. До речі, наприкінці 1920-х років у зв'язку із соціальним походженням вчений був виключений зі складу бюро секції наукових працівників м. Вінниці.

Його та інших науковців фактично врятувала перший директор

медінституту О. П. Смолянська, яка у листі-відповіді до Вінницького обкому КП(б)У про О. О. Савостьянова як завідуючого кафедрою біології писала: «Видатний науковий працівник, закінчив два факультети, знавець сільського господарства, агрономії й ботаніки. Має ряд наукових праць і користується авторитетом. Працює за спеціальністю з 1919 р., професор – з 1926 р.». О. П. Смолянська також додала, що в інституті й без цього 9 кафедр залишаються не заміщеними. Директор медичного інституту М. О. Василюк у листі до Вінницького обкому КП(б)У у вересні 1938 р. вимушений був просити, щоб партійні функціонери дозволили залишити професора О. О. Савостьянова на роботі, бо йому не було заміни як завідуючому кафедрі біології та чудовому лектору [4]. «Лекції з біології, які читав професор О. О. Савостьянов, – згадує професор кафедри факультетської хірургії Вінницького медуніверситету Нечипорук В. М., – запам'яталися найбільше».

У 30-х роках, коли йшов процес згорання українізації, в пресі навчальні заклади з українською мовою викладання відкрито називалися «націоналістичними гніздами», «гнійниками», проте Олександр Олександрович продовжував читати лекції українською мовою. Це викликало великі симпатії до нього, його мужності й сміливості. На його лекціях завжди були переповнені аудиторії, його слухали з великим захопленням [3].

Поза лекціями професор, навпаки, був сухуватим, скупим на слова. Студенти, не зважаючи на рішення закритих партійних зборів чи бюро щодо О. О. Савостьянова, ставилися до нього з розумінням. Відповідно до молоді він теж ставився з повагою: вітаючись з студентами – завжди призупинявся, робив легкий уклін, а коли вітався зі студентками – піднімав капелюха [4].

Науковець разом з іншими викладачами Вінницького медичного інституту приймав участь у зустрічах зі старшокласниками вінницьких шкіл, на яких розповідав про важливість і значення професії лікаря,

звертав увагу на особливості навчання в медичному інституті.

У березні 1941 р. вчений приймав участь у нараді з вивчення продуктивних сил Вінниччини, організованій газетою «Більшовицька правда». Нарадою було рекомендовано створити організаційне бюро товариства з вивчення продуктивних сил області.

В період масових репресій в СРСР О. О. Савостьянов зайняв вичікувальну позицію: свої політичні погляди не виявляв, в громадсько-політичному житті участі не брав, повністю віддався науці. За даними А. Т. Давидюка, в архівних документах фондів періоду війни двічі зустрілася інформація, що Олександр Олександрович «тимчасово виконував обов'язки директора інституту при радянській владі». Але наказ про його призначення знайти не вдалося. Можливо, він згорів з іншими архівами інституту, а його призначення відбулося тоді, коли значна частина викладацького складу евакуювалася з міста при наближенні німецької армії. Необхідно зазначити, що медичний інститут до його відкриття німцями офіційно називався «законсервованим медичним інститутом» [3].

Крім Вінницького медичного інституту, О. О. Савостьянов також працював у Вінницькому інституті соціального виховання, Вищій комуністичній сільськогосподарській школі та Вінницькому сільськогосподарському технікумі. Водночас, в різні періоди професор брав активну участь як консультант в роботах Вінницького цукротресту, Проскурівської дослідної станції лікарських рослин, Вінницької лісової дослідної станції, профспілки працівників освіти «Робос» та інших наукових закладів [8].

О. О. Савостьянов брав активну участь в науковому житті м. Вінниці. У 1920-х роках він був членом бюро секції наукових працівників міста, активним учасником профспілки працівників освіти «Робос». На засіданнях спілки виступав з доповідями: «Про ґрунти Поділля за дослідженням професора А. І. Набоких та експедицією А. А. Красюка», «Рідкісні рослини Поділля та питання охорони реліктів природи», «Пам'яті проф. Л. Г.

Данилова», «Грунти Поділля», «Пам'яті проф. О. Ф. Фортунатова» та ін.

Вчений – учасник першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції, яка відбулася в Харкові в травні 1925 р. На ній він оприлюднив ряд доповідей: «Про методику та напрямки краєзнавчої праці», «Флора Поділля» та «Значення культури гороху для Поділля у зв'язку з поширенням горохової зернівки». Олександр Олександрович – учасник кількох всеукраїнських і всесоюзних з'їздів та конференцій з питань ботаніки, агрономії, цукровиробництва.

Наприкінці грудня 1943 р. О. О. Савостьянов з родиною виїхав за кордон. Проживав у Парижі, де й помер 22 лютого 1947 р. Похований на кладовищі в Сент-Женев'єв-де-Буа у передмісті Парижа.

Література

1. **Балковський Б. Є.** Матеріали до бріофлори Вінницької і Кам'янецької областей / Б. Є. Балковський, О. О. Савостьянов // Журнал Інституту ботаніки АН УРСР. – 1939. – Ч. 3. – № 21/22 – С. 299–305.
2. **Вінниця**, її околиці та Вінницька округа: провідник екскурсанта, приїжджого та краєзнавця. Культура та природа / за ред. В. Отамановського; Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. – Вінниця, 1927. – Ч. 1. – 34 с.
3. **Давидюк А. Т.** Шляхом зради: [про О. О. Савостьянова] / А. Т. Давидюк // Подолія. – 2001. – 13 берез. – С. 4.
4. **Давидюк А. Т.** Лікарська гекатомба. Репресоване покоління / Анатолій Давидюк; Держ. архів Вінниц. обл., Вінниц. обл. орг. т-ва «Меморіал» ім. В. Стуса, Іст. клуб «Холодний Яр». – Вінниця, 2017. – 272 с.
5. **Державний архів** Вінницької області (далі ДАВО), ф. Р-1124, оп.1, спр. 1.
6. **ДАВО**, ф. Р-256, оп.1, спр. 628.
7. **Протокол** третього очередного собрания Киевского общества естествоиспытателей 13 мая 1895 года // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – Киев, 1898. – Т. XV, вып. 2. – С. XII–XIII.
8. **Івасик М. О.** О. Савостьянов : [до 70-річчя від дня народження] / М. Івасик // Більшовицька правда. – 1941. – 29 берез. (№ 74). – С. 2.
9. **Кокус В. В.** О. О. Савостьянов – дослідник флори Поділля / В. В. Кокус // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку

регіону : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 10-12 жовт. 2012 р. – Вінниця, 2013. – С. 193–195.

10. **Савостьянов** Александр Александрович // Наука и научные работники СССР : справочник. – Ленинград, 1928. – Ч. 6 : Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – С. 362.
11. Опис Вінницької округи: [плакат] / Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. – Вінниця, 1927. – (Вип. 11).
12. **Савостьянов А.** Краткое наставление к возделыванию клещевины или рицинника в Одесской губернии / А. Савостьянов. – Одесса, 1921. – 17 с.
13. **Савостьянов О.** Дика рослинність Поділля: схематич. нарис / О. Савостьянов; Кабінет виучування Поділля Вінниц. філ. Всенар. б-ки України при ВУАН. – Вінниця : Віндерздрук ім. Леніна, 1925. – 71 с.
14. **Савостьянов А. А.** Севообороты свекловичных хозяйств / А. А. Савостьянов. – Киев : «Транспечать», 1928. – 47 с.
15. **Савостьянов О. О.** Ботанічні екскурсії в околицях Вінниці / О. О. Савостьянов. – Вінниця : Віндерздрук ім. Леніна, 1933. – 89 с.